

Թո՛ղ մեր անմիտ թերուսները
Ծաղր նիւթեն ինձ համար •
Թո՛ղ իմ չկամ ընկերները
Ոտնահարեն անդադար :

Թո՛ղ ոխերիմ խմբագիրը
Լուտանք թափի իմ գլխին • • •
Հո՛գ չէ բնաւ • ես անտարբեր
Կը համբերեմ ամենին :

Միայն թէ դո՛ւ չը պարսաւես ,
Ականջ դնես երգերիս •
Միայն թէ դո՛ւ ինձ հասկանաս ,
Մի ճար անես վէրքերիս • • •

11 /V, 1902
Թիֆլիս •

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

ՍԵՊԱՋԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՆԱՅ

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ Ի ԶԵՌՆ Ա • Հ • ՍԷՅՍԻ

Բ (*)

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ո՞ր ատենուան պարտինք վերագրել վանայ արձանագրութիւնները :
Դոկտ. Մորթման կը կարծէր թէ այդ արձանագրութիւններէն աւ-
մենէն հինը Բրիտոսի թուականէն գրեթէ 700 տարիէն անդին չ'անց-
նիր • բայց ես կը կարծեմ կարենալ ցոյց տալ թէ Պ. Զօրջ Սմիթ աւե-
լի ուղիղ էր դնելով թագաւորաց շարքը , որոնց յիշատակարանները
մեր ձեռքն ունինք • ընդմէջ ասուրական Սաղմանասար Բ եւ Տիգլաթ-
Պիլէսէր Բ թագաւորաց :

Նախ եւ առաջ նկատելի է , վանեան նշանագրաց ձեւերուն , ա-
նոնց գործածութեան եղանակին եւ արձանագրութեանց ոճոյն զարմա-

(*) Առաջին մասը տեսնել «Բանասէր» 1899 (Ա. տարի) , երես 360-
383 , ուր ըսած ենք եւ կը կրկնենք թէ «Պրոֆ. Սէյսի ներկայ ուսում-
նասիրութիւնն • • • ինչ ինչ փոփոխութիւններով կրնանք օգտակարապէս
գործածել» :

նալի նմանութիւնը՝ Ասուր-նացիր-պալի եւ Սաղմանասար Բ-ի բնագրաց գրուելու եղանակին եւ ոճին հետ : Պ. Լընորման իրաւամբ կը խօսի 'ի վերայ «նշանակելի նմանութեան ոճոյն Վանայ աւուրերէն արձանագրութեանց՝ Ասուր-նացիր-պալի եւ Սաղմանասար Դ-ի արձանագիր բնագրաց ոճին հետ : այդ նմանութիւնն այնպէս մ'է որ անկարելի է թուականներուն սերտ մօտութիւն մը չյայտնել :» Գաղափարանիշներու գործածումն եւ , ինչպէս որ պիտի տեսնենք , արձանագրութեանց բառերու շարքն՝ հաւասարապէս եւ ճշգրտութեամբ օրինակուած են Սաղմանասար Բ-ի եւ անոր հօր արձանագրութեանց վրայէն , — ոչ աւելի հին եւ կամ անոնցմէ աւելի նոր ասուրական թագաւորներէն : Հետեւաբար՝ հնագրական ու լեզուաբանական կրկին տեսակէտներով՝ Սաղմանասար Բ-ի եւ ո'չ ուրիշ ժամանակին կրնանք վերադրել սեպածեւ այբենարանին առ Հայս մուտքին թուականը : Եւ այն իրողութիւնը թէ երկու ամենահին արձանագրութիւնք շարագրուած են ո'չ թէ վանեան այլ ասուրական բարբառով , ցոյց կուտայ թէ ժամանակակից էին այդ թուականին : Աւելի հին արձանագրութիւնք չկան որ մեզի անծանօթ մնան :

Յետոյ Սաղմանասար Բ-ի յիշատակարանք շատ լաւ պատճառ մը կուտան թէ ի'նչու իւր ժամանակին՝ գրելու ասուրական եղանակը մուտ գտաւ Ուրարդուի թագաւորութեան մէջ : Յայնժամ առաջին անգամն էր որ Ասորեստանեանք՝ Վանեան թագաւորութեան հետ մերձեցումն ունեցան , մինչդեռ այն թագաւորն որոյ ճակատամարտները պատճառեցին այդ մերձեցումը , սովորութիւն ունէր սեպածեւ արձանագրութիւններ քանդակելու 'ի վերայ ժայռից հիւսիսային դաւառներու ուսկից կ'անցնէր , եւ զանոնք իւր տիրած քաղաքներուն մէջ կերտել կուտար : Չեռքերնիս ունինք այդ արձանագրութիւններէն մին՝ Կուրխինը , եւ վանեան ամենահին բնագիրք շատ սերտ կերպով ձեւուած են անոր վրայ թէ՛ գրութեան եւ թէ ոճին տեսակետով :

Սակայն վանեան արձանագրութեանց պարունակութիւններն իսկ ակներեւ կ'ընեն լաւ մը այն ժամանակն որոյ պարտինք վերագրել զանոնք : Միլիդի կամ Մալաթիայի թագաւորութիւնը կործանեցաւ 'ի ձեռքն Սարգոնի , 742 թուականին Ն. Ք. , քաղաքն ա'լ քանդուեցաւ եւ վերջին թագաւորը՝ Տարխունադի՝ դերի տարուեցաւ յԱսորեստան իւր հպատակներէն 5000ի հետ , եւ ասորեստանցի կառավարիչ մը գրուեցաւ գաւառին վրայ , Տուլ-Գարիմմին մայրաքաղաք նշանակելով : Տարխունադիի նախորդն եղած էր Սուլուամալ որ Ուրարդուի թագաւոր Սարգուրիշի նիզակակիցներէն մին եղած էր ընդդէմ Տիգլաթ-Պիլէսէր Բ-ի , (743 Ն. Ք.) , եւ որ կերեւի ըլլալ 732 թուականին Ասորեստանի հարկատուներէն մէկը : Ասուրական յիշատակարանք աւելի հեռաւոր տեղեկութիւն մը չեն տար մեզ 'ի վերայ Միլիդի եւ անոր կառավարիչներուն , մինչեւ որ կը վերադառնանք Սաղմանասար Բ-ի իշխանութեան ,

երբ կը գտնենք թէ (854 Ն. Ք.) Լալլիի լուծին ներքեւ էր Միլիդ : Ուրիշ կողմէն , ինչպէս որ տեսանք , Միլիդ եւ իւր թագաւորները վանեան բնագրաց մէջ քիչ յիշատակուած չեն : Իրապէս այս վերջինները կը հայթայթեն մեզ Միլիդեան թագաւորաց կատարեալ ցանկ մը , Մենուաշի ժամանակէն սկսեալ մինչեւ Սարգուրիշ Բ-ի ժամանակը : Մենուաշի ժամանակակիցն եղաւ Սուրա (°) և ի (°) - զառադա (թիւ ԼԳ , 15) . Արգիշտիի ժամանակակիցը՝ Խիլարուադաշ Ա , որդի Տուատէշի կամ Տուալաշի (ԼԸ , 6) . Սարգուրիշ Բ-ի ժամանակակիցը՝ Խիլարուադաշ Բ , որդի Սախուշի (Մ , 2) : Այս իշխանները թագաւորած պիտի ըլլան յառաջ քան զկործանումն Միլիդի թագաւորութեան 'ի 712 Ն. Ք. , եւ անուններուն եւ ո՛չ մէկը նմանելով վերջին երկու թագաւորաց անուններուն հետ , պէտք է որ անոնցմէ շատ առաջ եղած ըլլան : Սարգուրիշ Բ , հետեւաբար , հարկատու ըրած ըլլալու է Խիլարուադաշը յառաջ քան 743 թուականն Ն. Ք. :

Եթէ Միլիդեան հինգ թագաւորաց իշխանութեանց տասներկու տարի տանք միջին հաշուով , վեր 'ի վերոյ Մենուաշի թուականը պիտի ունենանք 810 Ն. Ք. : Սարգուրիշի յաջող պատերազմն ընդդէմ Միլիդի , լաւ պիտի ապացուցանէր Միլիդի գտնուիլն Ուրարդուի թագաւորին նիդակակիցներուն շարքին մէջ :

Վանեան արձանագրութեանց մէջ Հիթթիթներուն յիշատակութիւնը նոյն վկայութիւնը կը բերէ ի՛նչ որ Միլիդի յիշատակութիւնը : Հիթթիթեան իշխանութիւնը քանդուեցաւ Սարգոնի ձեռք , որ տիրեց Կարքէմիշի , մայրաքաղաք Հիթթիթներու , 717 Ն. Ք. , եւ զայն Ասուրական սատրապութեան մը կեդրոնն ըրաւ : Ուրեմն երբ վանեան յիշատակարանաց մէջ կը գտնենք Հիթթիթները , կրնանք հետեւցնել թէ Սարգոնի թագաւորութենէն աւելի հին են ասոնք : Նոյնպիսի պատճառով մը , Արգիշտիի արձանագրութեանց մէջ Ասորեստանի յիշատակութիւնը ցոյց կուտայ Նինուէի կործանումէն առաջ ժամանակամիջոց մը :

Մինչեւ ցարդ մեր հաշիւն ըրինք՝ իրենց յիշատակաբաններն ունեցող վանեան թագաւորաց անուններով եւ յաջորդութեամբ : Այսպէս կը հասկցուի որ վանեան թագաւորներն ('ի բաց առեալ մէկը) կանոնաւոր կարգի մը կը հետեւին , արձանագրութեանց շարքի մը թագաւորը՝ հետեւեալ շարքի մը թագաւորին հայրն ըլլալով : Ամենէն հինը Սարգուրիշ Ա-ն է , որդի Լուաիպրի(շ)-ի , որոյ կը պատկանին ասուրական բարբառով այն երկու արձանագրութիւնք : Միւս թագաւորներն հետեւեալ կարգաւ կը յաջորդեն . —

Իշպուլինիշ , որդի Սարգուրիշ Ա-ի ,

Մենուաշ , որդի Իշպուլինիշի ,

Արգիշտիշ , որդի Մենուաշի ,

Սարգուրիշ Բ , որդի Արգիշտիշի :

Եթէ Արգիշտիշի ըրած պատերազմներուն թուէն դատենք, Արգիշտիշի թագաւորութիւնն յոյժ երկայններէն մէկն եղած պիտի ըլլայ:

Այսպէս՝ թագաւորաց ցանկը կ'սկսի եւ կ'աւարտի Սարգուրիշով մը: Արդ Սարգուրիշ նոյնպէս անունն էր այն երկու թագաւորաց որով կ'սկսի ու կ'աւարտի երկար ժամանակամիջոց մը, յորում ասուրական յիշատակարանք լուռ կը մնան Ուրարդուի եւ անոր կառավարիչներուն վրայ: Դայեան-Աշուր, Սաղմանասար Բ-ի զօրավարը, 833 Ն. Ք., յաղթեց Ուրարդուի թագաւոր Շէդուրիշի կամ Սարգուրիշի, եւ, 743 Ն. Ք., նորէն Սարգուրի կամ Սարգուրիշ մ'էր որ Ուրարդուի թագաւորն էր, երբ պատերազմ ծագեցաւ ընդմէջ այդ երկրին եւ Ասորեստանի: Ասուրական յիշատակարանք ուրարդեան եւ ո'չ մի ինքնակալի անունը կը յիշեն միջանկեալ ժամանակամիջոցին համար: Ապա, ինչպէս որ ցոյց տուի, ամենայն ինչ մասնանիշ կ'ընէ թէ գրելու սեպածեւ եղանակն Հայաստան մտաւ Սաղմանասար Բ-ի օրով եւ կամ անկէ անմիջապէս յետոյ. ուրեմն կրնանք նոյնացնել վանեան արձանագրութեանց առաջին Սարգուրիշը Սաղմանասարի հակառակորդին հետ: Եթէ այս եզրակացութիւնն ուղիղ է, անոր եւ երկրորդ Սարգուրիշի միջեւ գտնուող թագաւորաց թիւը պարտի բաւական երկար ժամանակամիջոց մը ըլլալ ընդմէջ 833 եւ 743 թուականներուն, որ ճիշդ 90 տարի է: Ենթադրելով թէ Սարգուրիշ Բ գահն ելած էր 743 թուականէն մի քիչ առաջ, ըսենք 745ին, եւ եթէ Սարգուրիշ Ա. նոյնպէս գահը բարձրացեր էր 835ին, չորս թագաւորաց համար պիտի ունենայինք իբր ինչնքսուն տարի. այսպէս մէն մի թագաւորի պիտի ունենանք իբր 22 տարւան հազուադէպ եւ բարձր միջին հաշիւ մը: Սակայն աւելի հաւանական է որ Սարգուրիշ Բ թագաւորեց՝ Տիգլաթ-Պիլէսէրի հետ իւր պատերազմէն բաւական ատեն առաջ, երբ այդ պատերազմին մէջ Միլիդ կ'երեւի իբր հպատակ-նիդակակից մը, եւ թէ Միլիդի նուաճումն, — ինչպէս որ կ'իմանանք Սարգուրիշի արձանագրութեանց մէկէն, — իւր իսկ քաջագործութիւններէն մին եղաւ: Ատկէ զատ Արգիշտիշի թագաւորութիւնը կ'երեւի երկար եղած ըլլալ, մինչ եթէ դառնանք Ասորեստանի պատմութեան, կը տեսնենք որ հո'ս ալ 87 տարւան (913էն 825 Ն. Ք.) ժամանակամիջոց մը չորս թագաւորներ միայն իշխած են:

Աւելի մեծ գիտարութիւն մը կայ սա իրողութեան մէջ թէ Սարգուրիշ Ա. ինքզինք կը կոչէ որդի Լուտիպրի(շ)ի, մինչդեռ Ուրարդուի թագաւորն որոյ դէմ Սաղմանասար պատերազմեցաւ 857ին եւ 845ին Ն. Ք., Արրամէ կամ Արամէ էր, եւ արդէն 833ին Ն. Ք., միայն 12 տարի վերջը, Սարգուրիշ Սաղմանասարի հակառակորդն եղաւ: Ուստի, շատ հաւանական է թէ Լուտիպրիշի թագաւորութիւնը 12 տարիէ պակաս՝ կարճ թագաւորութիւն մ'եղած էր. նոյնպէս հաւանական է թէ 857 թուականին Սաղմանասարի հակառակորդին անունը յանիրաւի կրկ-

նըւած է 845ին , երբ , պէտք է նկատել , Ասորեստանի թագաւորն ինքը չմասնակցեցաւ պատերազմին եւ թէ Լուտիպրիշի անունն Արրամէի անունն տեղ դրուած պարտի ըլլալ : Բայց ես աւելի կը միտիմ կարծելու թէ Սարգուրիշ Ա. նոր հարստութեան մը գլուխն էր , Արրամէի անյաջողութիւնը՝ Ասորեստանեայց հետ իւր պատերազմին մէջ՝ իւր անկման պատճառ եղած ըլլալով : Ամէն պարագայի մէջ պէտք է նշանակել թէ Սարգուրիշ իւր հօր Լուտիպրի(շ)ի «թագաւոր» անունով չիտար , եւ թէ երկրին մէջ գրեւու օտար եղանակի մը մուտքը ցոյց կուտայ իբր ան նորութիւններէն մին որ յԱրեւելս նոր հարստութիւններու ծագման նշանակն են : Դարեհ Վշտասպեանի իշխանութեան հաստատումը՝ կրնանք յիշել թէ սեպսակ այբեհարանին Պարսկաստան մուտքովը զուգագիպեցաւ :

Վանեան իշխանաց իւրաքանչիւրին թագաւորութեան իմ կողմէ նշանակուած 90 տարւան ժամանակամիջոցին մէկ մասին ատենները , ինչպէս կ'իմանանք ասորեստանեան կանոնէն , ընդմէջ Ուրարդուի եւ Ասորեստանի սաստիկ եւ մշտական պատերազմ կար : 781-էն մինչեւ 774 Ն. Ք. Սաղմանասար Գ Ուրարդեանց հետ գրեթէ անդադար կռուոյ մը բռնուած էր եւ երբ վերջին տարին պատերազմի տեսարանը փոխադրուած էր Զիմրիի երկիրը , տարակուսելի պիտի եղած ըլլար յաջողութիւնը : Երկու տարի վերջը Սաղմանասար Գ-ի յաջորդեց Աշուրդանան կամ Ասորդան Գ : Այս պատերազմները պարտէին յիշատակուած ըլլալ վանեան արձանագրութեանց մէջ , եթէ անոնց ժամանակագրութեան մասին իմ ունեցած հայեացքս ուղիղ է : Եւ այժմ պարագայն այդպէս է : Արգիշտիշ կը յաւակնի յաղթահարած ըլլալ «Ասորեստանի երկրին զինուորները» (թիւք ԼԸ եւ ԼԹ) եւ այս ալ թէ՛ Բուշտուշի երկրին մէջ եւ թէ անոր սահմաններուն վրայ : Արգ Բուշտուշ ասուրական բնագրաց Զիմրիին սահմանակից էր , այնպէս որ պիտի կրնանք հաւանականաբար պատերազմին թուականը որոշապէս դնել 774ին Ն. Ք. : Եթէ Արգիշտիշ թագաւորեց իբր երեսուն տարի եւ որդին Սարգուրիշ Բ գահն ելաւ 750ին Ն. Ք. , Արգիշտիշի յաղթանակները ճշդապէս պէտք պիտի ըլլային զուգագիպել այն ժամանակամիջոցին յորում՝ գիտենք ասուրական կանոնէն , թէ պայքար կար ընդմէջ Ուրարդուի եւ Ասորեստանի :

Ուրիշ մասերու նմանութենէն դատելով , ասուրական թագաւորին ճշմարիտ անունը տրուած է թիւ ԼԸ արձանագրութեան 52դ տողին մէջ : Անդ ըսուած է թէ Վանայ չաստուածները տունին Արգիշտիշի Հարսիսանի երկիրները , «Հարսիտաշի պատկանեալ» , եւ Ասորեստանի զինուորները : Կը կարծեմ որ Հարսիտաշ՝ ասուրական թագաւոր Աշուր-դանի անունը կը ներկայացնէ , Աշուր բառին շ եւ ր գրերը տեղափոխուելով . իսկ հագագային հնչումը՝ վանեան բարբառին մէջ ըստ սովորութեան ասկզբնական դրոյն առջեւը պիտի դրուած ըլլայ , մինչ ասուրականին մէջ զանց առնուած է միշտ . ինչպէս որ յայտնի է , Ասորեստանեայց

Ազա գրածը վանեանին մէջ Հազա գրուած էր (Թիւ ԾԴ, 1) : Սակայն կարելի է առարկել թէ Ասորեստանի անունն ուղիղ կերպով ➤**Ա** Ն-Նուր գրուած է , որով պիտի երեւէր թէ վանեան ժողովուրդը գիտէր թէ այս բառն ի՛նչպէս կը հնչուէր :

Բայց այս հետեւութիւնն ապացուցուած չէ . զի ծանօթ է մեզ թէ ➤**Ա** ը իբր գաղափարանիշ մը գործածուած էր , միւս գաղափարանիշներու պէս ասորական հեգարանէն փոխ առնուած . ո՛չ միայն որ եւ է վերջագիրը մը կցուած չէ բառին , այլ եւ ոչ իսկ ձայնաւորով մը կը վերջանայ , որպէս պէտք էր ըլլար ձայնական կերպով գրուած վանեան բառ մը : Փոխանակ Աշշուր գաղափարանիշին պիտի ունենայինք Աշշուրի եւ Աշշուրնի : Ուստի չենք կրնար հետեւցնել այս բառին գրուած կերպէն թէ ի՛նչպէս հնչուած էր : Գիտենք թէ Հարսի հնչուած կրնար ըլլալ , ինչ որ մեզ կուտայ սեռական վերջաւորութիւնը որ ֆուրադէ «զինուորներ» յատկացեալ անուան առջեւ կը պահանջուի : Պարսիմ աւելցնել սակայն թէ 743 թուականին Ն. Բ. , Մազամուայի ասորական կառավարիչ մը կը գտնենք Աշշուր-Գային-անի անուամբ եւ թէ Մազամուա վանեան թագաւորութենէն շատ հեռու չէր :

Կը մնայ դեռ խնդիր մը որոյ պէտք է պատասխանել , — թէ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ վանեան արձանագրութեանց շաղկապեալ շարքն , անընդմիջաբար դար մը մերձաւորապէս շարունակուելէն վերջը , այնպէս յանկարծ կը վերջանայ Սարգուրիշ Բ-ի թագաւորութեամբ : Կարծեմ թէ պատասխանն Ասորեստանի պատմութեան մէջ գտնուած պիտի ըլլայ : — Ի ձեռն Տիգլաթ-Պիլէսէր Բ-ի (745 Ն. Բ.) ասորական երկրորդ կայսրութեան հիմնուելուն հետ , վանեան իշխանութեան տարածումն զէպ 'ի հարաւի աւելի տաք ու բերրի երկիրներն արգիլուեցաւ եւ անոր ճիշդ գոյութիւնն ալ տարակուսելի դարձաւ : Վանեանց իշխանին նիդակակիցներն եւ աւատառուներն Ասորեստանի հարկատու ըրածներէն եղան . Տիգլաթ-Պիլէսէր 735ին Ն. Բ. պաշարեց Սարգուրիշն իւր իսկ մայրաքաղաքին մէջ , յաղթութեանցը մէկ յիշատակարանը կանգնեց քաղաքին դրսի կողմն եւ Վանայ գաշան աւերեց իբր 450 մղոն : Երկիրը՝ կրած այս արկածին տակէն՝ շատ երկայն ատեն զլուխ վերցնելու վիճակին մէջ ըլլալու չէր ու հայրենասիրութիւնն ա՛լ արգիլած պիտի ըլլար Վանայ թագաւորներուն արձանագրութիւններ քանդակել տալը , արձանագրութեանց ամէն մէկ գիրն յիշեցնելով իրենց հպատակաց թէ թշնամին Վանայ զէմն իսկ կանգնած էր նոյնանման յիշատակարան մը : Ատկէ զատ՝ վանեանց թագաւորներն ուրիշ բան ունէին մտածելու քան յիշատակարաններ կանգնել իրենց աշխարհակալութեանց . Ուրա , Սարգուրիշի յաջորդը , ինքզինք նուիրեց գաշնակցութիւն մը կազմելու Ասորեստանի աճեցուն կայսրութեան գէմ : 716ին Ն. Բ. նա զրգեց Մաննացիներն սպաննել իրենց Ազա թագաւորը , որդի Իրանդուի , գահը բարձրացնել Բագդատտի անուն մէկն եւ միանալ Մոսքեանց Միտայի հետ ,

որպէս եւ Տիրարենիներու , Միլիդի , Ատունայի , Կարալլայի եւ շատ մը թագաւորներու հետ , ընդդէմ Սարգոնի : Սակայն ջանքն անյաջող եղաւ . դաշնակցեալները նուաճեցան , եւ 714ին Ուրսաի բանակը ջընջուեցաւ , թագաւորական ընտանիքէն 260 հոգիներ գերի վարեցան եւ Ուրսա իսկ ստիպուեցաւ լեռներու մէջ փախչիլ , մինչ իւր երկիրներն աւարի կը տրուէին : Մուցացիր , Ուրարդուի հարաւային կողմը , առնուեցաւ եւ այրեցաւ , իսկ անոր թագաւորն Ուրղանա բռնադատեցաւ փախչելով ազատիլ , մինչ իւր կիսն ու աղայքը , գանձերն ու ժողովուրդը , որպէս եւ իւր չաստուածներուն Խալդիի ու Բագարարտուի պատկերներն Ասորեստանեայց ձեռքն ինկան : Մուցացիրի անկումն եւ իւր չաստուածին՝ Խալդիի՝ գերութիւնն յուսահատութեան մասնեց Ուրսան , որ ինքնասպան եղաւ : Անոր յաջորդը , Արգիշտիշ Բ , յոյժ տկար եղաւ օգնութիւն զրկելու իւր նիզակակցին՝ Կոմագենէի Մուտալլու թագաւորին , երբ իւր երկիրն կցուած էր Ասորեստանի 5708 Ն. Ք. : Արգիշտիշ Բ դեռ կը թագաւորէր Սենեքերիմի գահակալութենէն վերջը , 705ին , որովհետեւ յիշատակուած է Սենեքերիմի նուիրուած տախտակի մը մէջ , գրուած 'ի ձեռն Պախիր-Բէլի , կառավարչէն Ամիդայի կամ Տիրապէքիրի : Այդ տախտակէն կիմանանք թէ Բուտուննու , Խարդա եւ այլ ուրիշ քաղաքներ Ասորեստանի այս կողման , խնամօք պահպանուելու էին մինչեւ Տուրուշպայի սահմանն իսկ : Այս ժամանակէն առաջ քիչ կը խօսուի Ուրարդուի վրայօք , թէպէտ եւ գիտենք թէ այն կը շարունակէր կրաւորական թշնամութեան վիճակի մը մէջ ըլլալ ընդդէմ Ասորեստանի , եւ թէ հետեւաբար Սենեքերիմի որդիք՝ Իրենց հօրը սպանութենէն վերջն անդ փախան ապաստանեցան :

Արգիշտիշ Բ-ի որդին ու յաջորդն եղաւ Էրիմենաշ , որպէս եւ կ'իմանանք Պ. Բասամի ձեռօք գտնուած պղնձեայ վահաններուն վրայի արձանագրութենէն : Սա պէտք է գահ բարձրացած ըլլայ , երբ Կիմմերեանք՝ Աղախու ծովուն եզերաց վրայի իրենց հին տեղերէն մղուած , հաւանականաբար անցան հայկական երկրէն , ճանապարհելով դէպ 'ի Խուպուշկիա (եւ ո՛չ Խուտուշկիա) , ուր հանդիպեցան Աշար-հադդոնի , 680 թուականներուն Ն. Ք. , եւ Փոքր-Ասիոյ արեւմտեան կողմը յեղեցան , Էրիմենաշի յաջորդեց իւր որդին Բուսաշ , որ Վանայ մերձակայ պալատը կանգնեց , (այս պալատան աւերակները պեղուեցան 'ի ձեռն Պ. Բասամի) , եւ դեսպանութիւն մ'առաքեց Աշուր-բանի-պալի յԱրբէլա , նիզակակցութիւն մը խնդրելու համար՝ Ասորեստանի թագաւորին ձեռօք Տէումմանի անկումէն յետոյ : Աշուր-բանի-պալի թագաւորութեան վերջերը , ուրիշ դեսպանութիւն մ'ալ հասաւ Ուրարդուի թագաւոր Սարգուրի կամ Սատուրի կողմէ «որոյ հայրերը զրկուած էին հայրերուն» Ասորեստանի ինքնակալին՝ եղբայրակցութիւն ընելու համար , իրենց հետ բերելով նուէրներ եւ ողջոյններ : Այս Սարգուրիշ Գ-ը պարտի եղած ըլ-

լալ Բուսաշի յաջորդը . իսկ յայտնի է թէ դէթ 640ին Ն. Ք. Վան տա-
կաւին կառավարուած էր իւր հին Ուրարդեան թագաւորներէն եւ ո՛չ
տակաւին Արիականներէն : Սակայն այն աշխարհակալները , որք յետոյ
տիրեցին Հայաստանի ամենամեծ մասին եւ Այրըն կամ Օսէտ անուամբ
մտան Կովկաս , շատ մօտերն էին :

Արդէն Սարգոնի ժամանակ Մաննացիներու գահին յափշտակիչը ,
օրինաւոր իշխանին սպանութենէն յետոյ , Բագդատաի , որոշակի իրա-
նեան անուն կը կրէ : Այս առաջին նշանն էր գալիք փոփոխութեան որ
պիտի չըջէր Ուրարդուի վաղեմի թագաւորութիւնը՝ Հայաստանի արիա-
կան երկրին : Արիական աշխարհակալութիւնն անտարակոյս ժամանակի
մեծ միջոց մը բռնեց : Դարեհ Վշտասպեանի ատենը Բաբելոնի գահուն
հետամուտներէն մին ուրարդացի մը եղաւ , որ խաղիտա կամ խաղիդա
«խաղիշի բնակարան» նշանակելի անունը կը կրէ : Բայց Ուրարդու
անունն աղաւաղելով Ուրաշդու եղաւ , եւ , Աղեքսանդրի ձեռքով Պարս-
կական կայսրութեան կործանումէն վերջը , վանեանց թագաւորութիւ-
նըն ու բարբառն անցեալի բաներ եղան ու նոր ցեղ մը Արարատի լեռ-
ներուն տիրեց : Ըստ Ստրաբոնի (ԺԱ, 771) , անիկայ Հիւդաոնէսի (մին
Մոգաց հակառակ եօթը պարսիկ ապստամբներէն որ Հայաստանի թա-
գաւոր եղան) սերունդն է եւ թագաւորեց Դարեհ Վշտասպեանի ատենէն
մինչեւ Մեծին Աղեքսանդրի ատենը : Այս աւանդութիւնը ժամանակակից
կ'ընէ Հայաստանի արիական գրաւումը՝ արիական յաղթութեան հետ
'ի Պարսկաստան , նախ քան զՔրիստոս ճրդ դարուն վերջերը : Միւս կող-
մէն Մովսէս Խորենացիին Հայոց Պատմութիւնը ոչինչ կը պարունակէ որ
վստահութեան արժանի ըլլայ յառաջ քան զթագաւորութիւն Վահէի ,
որ Յունաց դէմ պատերազմի մէջ ինկաւ . իսկ սա իրողութիւնը թէ Վա-
հէի նախորդն է Վան , ո՛չ միայն ցոյց կուտայ թէ հայ հեղինակներն
Աղեքսանդրի ժամանակէն առաջ վաւերական յիշատակարաններ չունէին ,
այլ եւ կը հաստատէ թէ Վանայ հիմնարկութիւնն՝ իբրեւ արիական քա-
ղաք մը՝ այդ ժամանակէն առաջ չ'անցնիր : Այսու հանդերձ Տիգրան
արիական անունը պարտի գործածուած ըլլալ արեւմտեան Հայաստանի
մէջ , երբ Քսենոփոն Բիւրերը ատկից կ'անցունէր ու իւր Կիւրոսի խը-
րաճ անուն վէպին մէջ Տիգրան անուամբ իշխան մը կը ներկայացնէ
իբր Հայաստանի թագաւորի մը որդի : Հայաստանն — բաբելոնական
բնագրաց Ուրաշդուն — այլ եւս մէկն էր այն գաւառներէն որոց վրայ
Դարեհ կը յաւակնի իշխել (տես Հերոդոտոս Գ. 93) , եւ Քսերքսէս Վա-
նայ ժայռին վրայ կը գրէր իւր անունն Արգիշտիշ անուան քով :

Եթէ Ուրարդուի ժողովուրդն արիական չէր , պարզ է թէ պար-
տինք փնտռել անոր արեւակցութիւնը՝ մօտերը գտնուող ոչ-արիական
ժողովրդոց հետ : Պ. Լընորմանի ըմբռնածին պէս , վրացականն է այն :
Արիականաց յառաջանալն հարաւ-արեւելքի կողմէն , բնականաբար

երկրին հին բնակիչները դէպ 'ի հիւսիս քշած ըլլալու էր, նախ Արաքսի անդիի եզերքն եւ ատկից՝ Կուր գետէն անդին : Բայց ամբողջ ժողովուրդն այսպէս կարելի չէր տեղափոխուած ըլլալ : դէթ անոր մէկ մասը մնացած ըլլալու էր եւ աշխարհակալ ցեղին հետ խառնուած : Ո՛րչափ վրացական երկրին մօտենանք, խառնուրդն այնչափ մեծ ըլլալու էր : Հաւանականութիւն կայ թէ Վրացիք երբեմն շատ աւելի հեռուն կը տարածուէին դէպ 'ի հարաւ քան ուր որ են այժմ, եւ շատ պատշաճ պիտի ըլլար հետազօտել թէ Վրացոց ֆիզիքական տիպն ո՛րչափ հեռուն դէպ 'ի Վանայ լիճը կրնայ յառաջացած ըլլալ : Բալաուատի պղնձեայ առարկայներուն վրայ ներկայացուած Ուրարդուի բնիկներն յոյժ մասնաւոր զիմազիծ մ'ունին, գրեթէ խափշիկի մը պատկերը : ասորեստանցի արուեստագէտները՝ թէպէտեւ անյաջողաբար՝ ջանացեր են իրենց եւ Վանայ ժողովրդեան միջեւ եղած ընդդիմապատկերն 'ի վեր հանել : Անկէ զատ՝ Վանեանք ներկայացուած են Հիթիթիներու հագածին նման հանդերձներով ու ծայրը սուր կօշիկներով, մինչ զլուխնին՝ Յունաց սաղաւարտին ո՛չ աննման սաղաւարտով, եւ իբր թէ փոքր կլոր վահաններ, սուրեր ու նիզակներ կը դործածէին :

Անկարելի է վանեան եւ վրական բարբառներուն քերականական նմանութեան չղարմանալ : Երկուքն ալ կցողական են : ուստի՝ ո՛չ արիական եւ ոչ սեմական : Երկուքին մէջն ալ կցողութեան նկարագիրը մի եւ նոյնն է : Ատկէ զատ՝ նշանակած եմ երկու կամ երեք արմատներ որ նոյնը կ'երևին : զոր օրինակ պար՝ «յափշտակել» : Բայց մանրաքըննին համեմատութիւնը վանեան բարբառին վրացականին հետ եւ կամ կովկասեան ուրիշ բարբառներէ միոյն հետ, որպէս ուտէականը կամ աբխազեանը, պէտք է թողուլ անոնց որ մասնաւորապէս ինքզինքնին նուիրած են ասոնց ուսումնասիրութեան : Վերականութեան եւ բառարանին պարզ քննութիւնը, որոյ միայն կրնանք յաւակնիլ, զմեզ չի կրնար տանիլ վստահելի արդիւնքի (1) : Թրգմ. Յ. Յ. ՃէլԱլի

(1) Առաջին փորձն որ եղաւ վրական բարբառը լուծելու ըստ գիտական մեթոտի, կը գտնուի պ. Գաթէրիասի մէկ յօդուածին մէջ (Revue de Linguistique et de Philologie comparée, ԺԴ. Յունիս 1881, էջ 275-311) : Անկարելի է չղարմանալ պ. Գաթէրիասի ձեռք բերած արդեանց՝ վանեան արձանագրութեանց քերականական կազմութեանց հետ նմանողութեան մասին : «Յարաբերութիւն նշանակող մասնիկը,» այսինքն վանեան սեռական-տրականը, ի է անձնական դերանունին մէջ, ինչպէս որ վանեանին մէջ -իով կը վերջանայ : Գաթէրիաս կը կարծէ թէ ուս ցուցական ըլլայ՝ ուրիշ գրերու հետ լծորդուելով, զ. օ. ի-նան՝ «այն», ի-կի, ի-նի՝ «այդ», ինչպէս վանեան ի՝ ի-նի «այս», ի-ու «այսպէս», իե-շ «որ» բառից մէջ : Ասով կամ եով վերջացող տեղական անուններուն մէջ վիե գրերը կ'աւելցուին իսկ մասնիկէն առաջ (զ. օ. Յորդանե-վիե-ու՝ «Յորդանանին»), ճիշդ վանեան տեղական անուններուն նըման որ -վի մասնիկը կ'առնուն -նաէն վերջը (զ. օ. Բիաիևա-վի) : Չեռա-

գրաց մէջ ուրիշ անուններ կ'ստաձայնաւոր կ'առնեն (որպէս ցաւ-վիե-սաւ՝ «երկնքին») ճիշդ ինչպէս վանեանին մէջ : Նոյնպէս ինչպէս վանեանին մէջ՝ -իս- ածական մասնիկ մ'է , -ն(ի)-ով : Պ. Գաթէրիաս ցոյց կուտայ թէ վրական սաւն 'ի բնէ տեղական ցուցական մ'է , որպէս է վանեան բարբառին մէջ , մինչդէռ կը կազմէ տեղական մակբայն ինչպէս որ է վանեանին մէջ : Վանեան ինի-դաւ՝ «աստ» ճիշդ նման է վրական Վան-դաւ՝ «անդ» , եւ շատ «անդ» կը նշանակէ վանեանին մէջ իսկ «ուր» 'ի վրացականին : Հնչումն ալ նշանակելի կերպով նման է , որչափ որ կրնայ նկատուիլ : Վրականն ունի ա , ի , ու , է եւ օ ձայնաւորները , (որպէս եւ վանեանն , եթէ < նշանագիրը օ ընենք) , կ'ստաձայնաւոր- ներ՝ իե եւ վիե ու կէս-հաղագային հօ (վանեան հա) : Բային առաջին դէմքը կազմուած է -քի մասնիկով , որպէս վանեանին մէջ , մինչ յոգ- նակի երրորդ դէմքը կ'առնէ , որպէս Գաթէրիաս ցոյց կուտայ , -նի մասնիկը , զ. օ. կ'արեք-եմ «կը սիրեն» , աւ-ի-ան՝ «են» (վանեանին մէջ աւիե-դա կը նշանակէ «էր , եղա») : Վանեան լեզուին մէջ -նի նը- շան է թէ՛ եղակի եւ թէ յոգնակի Յրդ դէմքին : Վրացական անուննե- րուն յոգնակի ուղղական եւ հայցականը կը վերջանայ -նիով եւ (ե)քիով , ինչ որ ըստ պ. Գաթէրիասի պէտք է լուծել -ն-իով եւ եք-իով , ի մի- այն նշան ըլլալով հոլովին : Կրնանք համեմատել վանեան եքա-ն-ի՝ «երկիրներ» եւ աքի-ք-ի՝ «հաղարներ» : ք մասնիկը ցոյց տրուած է՝ 'ի բնէ «մեկնումն» տեղական նշանակութիւնն ունեցած ըլլալ եւ ապա տե- ղական մասնիկի փոխուած : Դժուար է չհամեմատել վանեան դի տե- ղականը , երբ մասնաւորապէս կը տեսնենք թէ քն կը գտնուի նաեւ բայական ձեւերու մէջ , որպէս դաւ վանեանին մէջ , եւ թէ աքա , աք , եք , իք , իաք , օք եւ ուք մասնիկները յեղաշրջուած են դաւ : Շինա կամ շի որ այժմ բացառական կը կազմէ վրացական բարբառին մէջ , վաղեմի ա- նունն է «տուն» բառին որ վանեան աշի(շ)ի հետ նոյնը պէտք է ըլլալ : Վանեան շի մասնիկը կ'երեւի գտնուած ըլլալ աշի , եշի , իշի եւ ուշի վրացական ածականին մէջ , որով կը յայտնուի թէ շի մասնիկ մը ա , ե , ի եւ ուով վերջաւորութեանց կցուած է :

Երրորդ դէմքին դերանունը նմանօրինակ է վանեանին հետ — Վեւ՝ «նա» , Վանի՝ «դայն» , ցուցական հոլովն ըլլալով Վեմ եւ Վ(ա)ս՝ «ա- նոր» : վանեանին մէջ ալ Վիշի («անոր») է Վեշի(շ) բառին մէջ : Այս «եւ» վանեանին մէջ կը գտնենք վրական դա շաղկապը : Վրական լե- ղունին խնամի միակ այժմ ծանօթ բարբառներն են — Ա. Մինգրեյա- կանը , ամենամօտն , որոյ շատ մը պարբերութիւններ հրատարակուած են 'ի ձեռն Klaprothի , Ժուրնալ Ազիաթիքի մէջ 1829ին , մինչ Zaga- relli ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է ետքէն անոր վրայ , Բ. Սու- անեանը , որ — ինչպէս կ'ըսեն — ի է օտար բառերով . եւ Գ. Լադե- րէնը , Սու ծովուն ամենամօտերը խօսուած , վրացականէն աւելի հին նկարագրով : Ասոր մէկ քերականութիւնն ու բառարանն հրատարա- կուած են 'ի ձեռն Rosenի (Abhandlungen der Berlin. Akademie. 1843, 1845) : Վրական քերականութեան տարերք տպուած են Բրոսէի Gram- maireին մէջ (1834) , բային մեկնութիւնն ետքէն կատարուելով 'ի ձեռն Յրեդ. Միւլլէրի : 1840ին ալ Պետերբուրգի մէջ հրատարակուեցաւ Չու- րինօֆի հեղինակութեամբ վրացերէն-բուսերէն-գաղղիերէն բառգիրք մը :